

Jugé indésirable? De Duitse communistische emigratie en het Belgische vluchtelingenbeleid, 1933-1940

GERTJAN DESMET¹

Master in de Geschiedenis – Universiteit Gent

1. INLEIDEND

Ondanks een omvangrijk corpus van migratieliteratuur bleef de kennis van de Duitse communistische emigratie in België tot voor kort eerder beperkt en fragmentarisch. Nochtans is deze casus uitermate geschikt om de grenzen van de Belgische gastvrijheid af te tasten. In deze bijdrage onderzoeken we de evolutie van het vluchtelingenbeleid voor de periode 1933-1940, toegepast op de radicaal-linkse vluchtelingen.² Wie zijn de Duitse communisten die naar België vluchtten? Wat was hun positie in het vreemdelingen- en vluchtelingenbeleid? Konden ze als vluchtelingen asiel krijgen of waren ze *indésirable*? Deze zijn de vragen die hier worden beantwoord. Met dit artikel willen we deze blinde vlek in de Belgische migratiegeschiedenis zichtbaar maken.³

Het aan de macht komen van Adolf Hitler en de geleidelijke omvorming van de Duitse staat door de NSDAP (Nationaal Socialistische Duitse Arbeiders Partij) en haar nevenorganisaties, deed vele duizenden mensen Duitsland ontvluchten. Joden vormden de overgrote meerderheid van deze vluchtelingen; hun exodus en emigratie naar België is ondertussen vrij uitvoerig beschreven. Frank Caestecker en Bob Moore hebben zich voornamelijk gebogen over het algemene, vanboven af gevoerde vluchtelingenbeleid voor

¹ Voor correspondentie in verband met dit artikel, gelieve contact op te nemen met Gertjan Desmet, e-mail: desmet.gertjan@gmail.com

² Voor de overzichtelijkheid worden verder de begrippen "radicaal-linkse vluchtelingen" en "communisten" door elkaar gebruikt. Wellicht vluchtten ook anarchisten en andere links-oppositionele groepen uit nazi-Duitsland; zij behoorden echter tot een kleine minderheid. De meeste radicaal-linkse vluchtelingen kunnen als stalinistisch communist beschouwd worden. De trotskisten worden als een aparte groep binnen het grotere geheel van communistische emigranten gezien – ze noemen zichzelf ook "*Kommunist*". We hebben het in hun geval expliciet over "trotskisten".

³ Dit artikel werd gedistilleerd uit een scriptie aan de Universiteit Gent. Zie Desmet (2009).

zowel Joodse als politieke vluchtelingen (Caestecker, 1993; Caestecker, 2000; Moore, 1986; Caestecker & Moore, 2010). Betty Garfinkels schreef al in 1974 een studie over het 'vluchtelingenprobleem', maar bleef helaas steken in een veel te lineair en gedepoliteerd verhaal (Garfinkels, 1974). Jean-Philippe Schreiber onderzocht de werking van de Joodse vluchtelingencomités, hun rol in het organiseren van de hulpverlening en de houding die ze daarbij aannamen ten opzichte van het beleid van de Belgische staat (Schreiber, 1992; 2001).

Duitsers die omwille van hun politieke opvattingen zich genoodzaakt zagen het Derde Rijk te verlaten, vormden een tweede belangrijke groep vluchtelingen. We denken aan vele sociaaldemocratische militanten, maar ook katholieken, protestanten en zelfs conservatieve tegenstanders van het naziregime. Radicaal-linkse emigranten kunnen natuurlijk niet in dit gezelschap ontbreken; ze behoorden immers van in het begin tot de zwaarst vervolgte groepen (Herlemann, 1982, 172). De *Kommunistische Partei Deutschlands* (KPD) zal net als de trotskistische *Internationale Kommunisten Deutschlands* (IKD)⁴ de politieke werking van haar leden in de illegaliteit en de emigratie naar de omliggende buurlanden organiseren.

Binnen de Belgische historiografie is er over de radicaal-linkse emigratie uit Duitsland (en zeker Oostenrijk) relatief weinig geschreven. Tot nu toe ontbrak een diepgaande analyse van de wettelijke (en werkelijke) situatie van radicaal-linkse vluchtelingen. Marcel Liebman en José Gotovich vernoemen in hun publicaties over de Belgische communistische partij (KPB) de Duitstalige *Interbrigadisten* (Gotovich, Liebman, & Van Doorslaer, 1980; Delwit & Gotovich, 1996). Rudi Van Doorslaer en Etienne Verhoeyen beschreven dan weer de clandestiene activiteiten van de elitetroepen onder de Duitse communisten, onder andere in de haven van Antwerpen, en kaderen hun activiteiten binnen het grotere geheel van de Komintern-netwerken of, zoals Verhoeyen in zijn artikel over Hermann Knüffken, binnen de werking van de Internationale Transport Federatie (Van Doorslaer & Verhoeyen, 1986; Verhoeyen, 2008). Het Duitse taalgebied zelf kent een vrij omvangrijke *Exilliteratur*. De scriptie waar dit artikel een samenvatting van is, baseerde zich voor inzicht in de politieke organisatie van de emigranten vooral op het werk van Beatrix Herlemann (1982) en Peter Berens (2007).

⁴. Tot 1933 heette de IKD *Linke Opposition der Kommunistischen Partei Deutschlands*, of LO (Berens, 2007, 7).

Hoewel in een aantal van bovenstaande werken dieper wordt ingegaan op de activiteiten en vooral de (vanboven af opgedragen) organisatie van de communistische *Exilanten*, steunde men bij uitstek op bronnen van enerzijds de inlichtingendiensten en overheden van het Derde Rijk, en anderzijds materiaal van de Duitse radicaal-linkse partijen. De geciteerde auteurs hebben het bovendien bij uitstek over de leidende of eerder 'geprivilegieerde' figuren (kaders, functionarissen, Komintern-afgevaardigden,...) en ondergrondse sabotagenetwerken van de radicaal-linkse emigratie. De situatie van de doorsnee KPD- of IKD-emigrant is veel minder gekend dan die van *Bonzen* als Wilhelm Florin, Philipp Daub, Walter Ulbricht, Wilhelm Pieck,... In ons onderzoek komt het radicaal-linkse 'voetvolk' in haar verhouding tot het officiële en officieuze Belgische vluchtelingenbeleid aan bod.

2. WELKE RADICAAL-LINKSE *EXILANTEN* VLUCHTTEN NAAR BELGIË?

Het is niet eenvoudig te achterhalen hoeveel Duitse radicaal-linkse vluchtelingen België binnenkwamen tussen 1933 en 1940. We kunnen ons voor een ruwe schatting baseren op de cijfers die intern gebruikt werden door de voornaamste Komintern-hulporganisatie, de *Internationale Rode Hulp* (IRH). In 1936 zou de IRH 287 vluchtelingen ondersteunen.⁵ Het emigranten-aantal werd daarnaast beïnvloed door gebeurtenissen als de Spaanse burgeroorlog en de *Anschluss*.⁶ Als we ten slotte rekening houden met het feit dat enkel emigranten ondersteund werden die zich aan de Komintern-lijn hielden en de trotskistische en links-oppositionele vluchtelingen wellicht nog niet met 30 waren, schatten we dat de (Duitse) communistische emigratie nooit meer 400 personen telde.

In totaal werden 93 radicaal-linkse vluchtelingen geselecteerd voor dit onderzoek. We hebben geprobeerd om de representativiteit van deze groep te garanderen door te putten uit archief van verschillende diensten, door aandacht te hebben voor het jaar van aankomst en door het opnemen van vluchtelingen uit diverse radicaal-linkse stromingen. De *Exilanten* werden

⁵. Zie Rapport gerechtelijke politie van Luik aan de gerechtelijke politie van Antwerpen (24/12/1936) in dossier IRH, Rijksarchief Beveren (RAB), PK ANTW 2001C, nr 232. Herlemann (1982, 158) spreekt, zich baserend op Duitse bronnen, van ongeveer 300 personen begin 1936.

⁶. Herlemann (1982, 155) schrijft dat de meerderheid van de KPD-emigranten in 1937 naar Spanje vertrok. Dit is waarschijnlijk een te hoge schatting.

opgespoord via onder andere de vakliteratuur, de verslagen van de interministeriële vluchtelingencommissie, de individuele dossiers van de Vreemdelingenpolitie en de politieke documentatie van de Antwerpse gerechtelijke politie. Naast een handvol bekende KPD-functionarissen bestaat de populatie voornamelijk uit gewone basismilitanten. Omdat sommige auteurs aangeven dat de Oostenrijkse radicaal-linkse emigratie in België tegen het eind van de jaren 1930 numeriek groter was dan de Duitse (Köller, 2009, 70), benadrukken we ten slotte dat het hier voornamelijk gaat om Duitse communisten en slechts enkele Oostenrijkse emigranten. De emigranten die wij onderzochten, behoorden in hoofdzaak tot de KPD. Een kleine minderheid was trotskist.

We bespreken een aantal collectieve eigenschappen van deze *Exilanten*, zoals hun geografische en sociaaleconomische profiel. De voor dit onderzoek geselecteerde communistische vluchtelingen waren overwegend uit de provincie *Nordrhein-Westfalen* afkomstig. Hier bevinden zich de dicht verstedelijkte regio's rond het industriële Ruhrgebied – ongetwijfeld belangrijke rekruteringsgebieden voor de KPD (Broué, 1997, 525). De tweede belangrijkste regio van herkomst was de provincie *Rheinland-Pfalz*. Ook de trotskistische IKD'ers waren grotendeels afkomstig uit de streek rond het Ruhrgebied.

Broué schrijft dat de KPD doorgaans beschouwd werd als een echte arbeiderspartij. 90 percent van de militanten bestond uit 'arbeiders', en dan nog vooral geschoolde arbeiders of ambachtshuizen zoals metaalbewerkers (*Ibid.*, 314). Het overwicht in onze populatie van ongeschoolde (zeelui, gewone fabrieksarbeiders,...) en geschoolde (metaalbewerkers, mecaniciens, timmerlui,...) arbeiders is inderdaad manifest.⁷ De afwezigheid van ondernemers, 'grote zelfstandigen' en eigenaars hoeft, gezien de politieke oriëntatie van de groep, niet te verbazen. De trotskistische militanten lijken hier enigszins van af te wijken, want zij waren voornamelijk "mobiele intellectuelen" (Berens, 2007, 157).⁸

Een meerderheid van onze communistische emigranten was op het moment van hun vertrek uit Duitsland tussen de twintig en de veertig jaar oud. Slechts 20 personen waren geboren tussen 1880 en 1900.

⁷. Niet nader gespecificeerde *marins* werden bij de ongeschoolde arbeiders ondergebracht.

⁸. De onderzochte trotskisten waren zelden arbeid(st)ers maar stenodactylo, boekhoudster, student, kunstenaar, ... – beroepen die verdere studies veronderstellen.

KAART 1: PLAATSEN WAAR DE VLUCHTELINGEN VOOR HUN VERTREK NAAR BELGIË
ACTIEF WAREN⁹

⁹ Eén stip geeft de plaats aan waar minstens één vluchteling voor zijn of haar vertrek woonachtig en eventueel actief was. De aanduidingen op de kaart zijn gebaseerd op de verklaringen van de vluchtelingen. Voor het merendeel werd de laatste gekende woonplaats in Duitsland (of het buitenland) vóór hun emigratie gebruikt, tenzij andere en betere gegevens beschikbaar waren. De laatste woonplaats, tevens gezien als de plaats waar men hoogstwaarschijnlijk politiek actief was, werd hier dus opgenomen.

Interessant is dat in 1933 de leeftijdsgroep van de twintigers een aandeel van meer dan 70 percent vertegenwoordigde binnen de steekproef; tegen 1938 was dit afgenomen tot 10 percent. Kunnen we dan zeggen dat jonge stalinisten en trotskisten in 1933 het snelst gedwongen waren om te emigreren? Konden ze, misschien omdat ze geen partner of gezin hadden, makkelijker hun thuisland achter zich laten? Het is mogelijk dat de twintigers gewoonweg minder ervaring, kennis of geduld hadden om zich succesvol in de illegaliteit te handhaven en sneller in het vizier van de *Gestapo* liepen.

Het lage aantal vrouwen (slechts 12, dus iets meer dan 11 percent) in onze populatie hoeft niet als een complete verrassing te komen.¹⁰ Sigrid Vertommen (2008, 27) geeft aan dat de heersende sociale en politieke cultuur in de communistische partijen "masculinistisch" was. Vrouwelijke kameraden bevonden zich zelden in leidinggevende posities en waren eerder 'voetvolk'. De KPD scoorde hierin iets beter dan haar zusterpartijen, maar het aandeel *Genossinnen* bleef schommelen rond de 12 percent (Broué, 1997, 314).

46 van de 93 onderzochte emigranten waren ongehuwde mannen. Als we bij deze groep ongehuwden de categorie gehuwde vluchtelingen bijtellen wiens partner in Duitsland of een ander asieland achterbleef, merken we dat bijna 76 percent van hen in België zonder partner in *Exil* verbleef. Een zestal mannen trouwde in België. Vijftien getrouwde vrouwen, waaronder zeven politieke vluchtelingen, emigreerden onmiddellijk samen met hun echtgenoot uit Duitsland¹¹ of kwamen hem in België¹² of Nederland achterna.¹³ In zestien cases bleef de echtgenote in Duitsland. De vrouwen die hun echtgenoot later volgden, zijn meestal illegaal het land binnengekomen. Volgmigratie lijkt nergens echt een probleem gevormd te hebben voor de Belgische overheden; er zijn zelfs aanwijzingen dat de aanwezigheid van het gezin van een Duitse communist een grotere mate van bescherming bood tegen uitwijzing. De casus van Hermann Göhrke toont aan dat de Openbare Veiligheid niet ongevoelig was voor deze problematiek. Göhrke mocht niet in België blijven maar zou naar Nederland teruggestuurd worden; hij vertrok een aantal weken

¹⁰. Enkel de vrouwen van wie vrijwel zeker was dat ze in België als (communistische) vluchtelingen asiël aanvroegen, of waarvan bekend is dat ze radicaal-linkse militanten waren, zijn overgehouden. Vrouwen die hun echtgenoot achterna kwamen maar niet aantoonbaar tot een radicaal-linkse organisatie behoorden, werden niet in de steekproef opgenomen.

¹¹. Hubert Hamacher en Gertrude Kürten, ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie, individuele dossiers (verder 'ID' genoemd), A.197.042.

¹². Albert Hirsch en Irma Diamant, ID, A.304.159.

¹³. Fritz Ehrhardt en Anna Bongers, ID, A.185.770.

later als vrijwilliger naar Spanje. In december 1936 liet zijn echtgenote Anna Karus zich met hun kinderen inschrijven en verkreeg het statuut van *réfugié politique*. Hermann was tegen midden december terug naar België gekomen, en hoewel hij volgens de Openbare Veiligheid in feite "volstrekt geen recht heeft op verblijfstoelating", "schijnt het nochtans moeilijk die familie te scheiden". Görke mocht ingeschreven worden.¹⁴

3. DE BELGISCHE STAAT EN DE RADICAAL-LINKSE EMIGRATIE, 1933-1935

Ondanks een rotsvast geloof in de kortstondige aard van het naziregime en de uiteindelijke eindoverwinning van het socialisme had de Duitse communistische partij al vanaf 1929 de nodige voorbereidingen getroffen voor een eventuele illegale werking. De herinnering aan het korte verbod van de KPD tussen 1923 en 1924 lag immers nog vers in het geheugen. Na vier jaar van voorbereidingen gaf de KPD-leiding op 30 januari 1933 het ordewoord om ondergronds te gaan (Herlemann, 1982, 16-22).

De meedogenloze vervolging door de naziautoriteiten maakte dat duizenden politieke opposanten al in de eerste maanden van 1933 uit Duitsland vluchtten.¹⁵ Tienduizenden leden en een aanzienlijk deel van de – voor een gecentraliseerde organisatie als de KPD zo broodnodige – kaderfunctionarissen waren door massa-arrestaties 'onschadelijk' gemaakt. Al tijdens de eerste maanden van de illegaliteit hadden er zich in de grensgebieden met omliggende landen *Anlaufstelle* gevormd voor Duitse emigranten, ingericht door de plaatselijke Rode-Hulpsecties. Na het oprichten van een *Auslandsleitung* in Parijs midden mei 1933 kon men beginnen met het systematisch organiseren van de emigratie en haar functie voor de binnenlandse werking van de KPD (*Ibid.*, 28-31).

Nederland was veruit het belangrijkste 'land van eerste asiel'; 46 percent van de onderzochte radicaal-linkse vluchtelingen was eerst hier naartoe gevlucht. 45 percent kwam tussen 1933 en 1935 naar België, een kleine meerderheid (51 op de 93) kwam het land binnen tijdens of na 1936. Ze waren vaak Nederland uitgewezen of voor de keuze gesteld tussen internering of uitwijzing naar België. De meesten die na 1937 de Belgische grens overstaken kwamen

¹⁴. Hermann Görke en Anna Karus, ID, A.203.978.

¹⁵. In totaal verlieten ongeveer 8000 communisten het land. Zie Röder (1983).

rechtstreeks vanuit Duitsland (15 van de 18) of in enkele gevallen, Oostenrijk. Er zijn verschillende redenen voor dit relatieve belang van Nederland als eerste asielland.

Geografische nabijheid was bij het overwegen van een vluchtroute van primordiaal belang. De regio Noord-Rijnland-Westfalen, waar zoals aangegeven een meerderheid van onze vluchtelingen uit afkomstig was, ligt tegen de Duits-Nederlandse grens. Linkse militanten konden snel uit Duitsland ontsnappen via het uitgebreide auto- en spoorwegennetwerk dat in deze dichtbevolkte, industriële gebieden aanwezig was (Moore, 1986, 111). In verschillende Nederlandse steden was ten tweede een niet onaanzienlijke Duitse gemeenschap aanwezig, wat het voor de emigranten een stuk eenvoudiger maakte om in de massa op te gaan. Eventuele familiebanden konden een rol spelen. De relatief zwakke Belgische en Nederlandse KP's (communistische partijen) boden de mogelijkheid om het eigen engagement verder te zetten, of er (volgens Moore) juist van af te zien. Bovendien hoopte men, uit de buurt van communistische *Exilzentren* zoals Praag of het Saargebied, aan het oog van de Duitse politiediensten te ontsnappen (*Ibid.*, 110-112).¹⁶

Het Duits-Nederlandse grensgebied had eveneens een functie te vervullen voor het illegale partijapparaat. Vanuit Amsterdam werden nabijgelegen KPD-districten bevoorraad met antifascistische propaganda, en dirigeerde de *Auslandsleitung* de Belgische KPD-emigratie totdat in 1935 een aparte leiding in Brussel werd opgericht (Herlemann, 1982, 155).

Na verloop van tijd daalde het aantal kameraden die Nederland uitgezet waren. Het strenge beleid van de regering tegenover radicaal-linkse vluchtelingen zal wellicht een factor geweest zijn voor de dalende populariteit van Nederland als asielland, maar de hoofdverklaring ligt waarschijnlijk in de eenvoudige vaststelling dat de grootste groep politieke tegenstanders Duitsland vooral in de jaren 1933 tot 1935 ontvluchtte. De meeste politieke vluchtelingen kwamen in Nederland aan tussen 1933 en 1934 (Moore, 1986, 113).

De belangrijkste centra van de KPD-emigratie in België waren volgens Herlemann Brussel, Antwerpen en de Duits-Belgische grensstreek ten zuiden van Aken (Herlemann, 1982, 155). De onderzochte radicaal-linkse emigranten vestigden zich inderdaad bij uitstek in de regio's Brussel en Antwerpen.

¹⁶ Zie ook Moore (1986, 165-176). Hoewel volgens Moore de kans op spionage door Duitse diensten wel kleiner was dan in de bovenstaande landen, moet dit ook gerelativeerd worden – zie o.a. Van Doorslaer & Verhoeyen (1986).

De Duits-Belgische grensstreek was minder populair maar nog altijd de derde grootste keuze. Wellicht was de aanwezigheid van communistische vluchtelingen in deze regio een uitzondering binnen de Duitstalige emigratie, en te verklaren vanuit de tactiek en activiteiten van de communistische beweging, namelijk smokkel van mensen en propagandamateriaal. De woonplaats van een emigrant in België hoefde niet noodzakelijk de plaats te zijn waar deze mensen politiek actief waren, maar de *Exilanten* hadden geen onbeperkte actieradius.

Het Belgische vreemdelingenbeleid was sterk centraal georganiseerd. Het vormde één van de taken van het ministerie van Justitie en werd uitgevoerd door de Openbare Veiligheid. Oorspronkelijk viseerde men voornamelijk 'subversieve' vreemdelingen en mensen die vanwege van hun penibele economische situatie een financiële last voor de gemeenschap zouden betekenen. Gedurende de jaren 1920 kwamen vooral Russische vluchtelingen en kleine aantallen antifascistische Italianen naar België. De overheid was op dit moment nog niet gehaast om na te denken over een specifiek vluchtelingenbeleid, want de weinige politieke vluchtelingen van de jaren 1920 werden behandeld volgens de heersende vreemdelingenwetgeving. Het asielpincipe werd nog niet afzonderlijk gezien van het algemene vreemdelingenbeleid; "vluchteling" was nog geen wettelijke status (Caestecker & Moore, 2010, 194, 202-203).

De mensen die begin 1933 naar België vluchtten, werden beschouwd als immigranten en genoten niet van specifieke voorzieningen (*Ibid.*, 213). Vóór 1933 kregen vreemdelingen een permanente verblijfsvergunning, als de Openbare Veiligheid geen verzet aantekende (*Ibid.*, 220). Duitse burgers in het bezit van een geldig visum konden sinds 1918 legaal België binnenkomen en een verblijfsvergunning krijgen. De regering zat niet te wachten op de komst van de vele Duitse vluchtelingen. Men vreesde immers een ware vloed van immigranten met een verder uit de hand lopen van de werkloosheid als gevolg. De politieke druk voor een strenger vreemdelingenbeleid nam toe en de overheid reageerde: met het Koninklijk Besluit (KB) van 14 augustus 1933 verkreeg de minister van Justitie een belangrijker machtspositie inzake vreemdelingenbeleid, en verleende bij immigratie enkel en alleen tijdelijke verblijfsvergunningen. Het voorwaardelijk verblijfsrecht deinde uit tot een veel langere periode (*Ibid.*, 220). Vreemdelingen die legaal het land waren binnengekomen, moesten zich nu inschrijven in het 'vreemdelingenregister' (een apart bevolkingsregister voor niet-Belgen) van hun verblijfplaats. Na deze registratie kon een bewijs van inschrijving bekomen worden dat

fungeerde als een tijdelijke verblijfsvergunning voor de komende zes maanden. Deze kon elk half jaar opnieuw verlengd worden, op voorwaarde dat de aanvraag voor de pas gecreëerde speciale witte identiteitskaart voor vreemdelingen nog in behandeling was. Slechts na ontvangst van deze kaart verwierf de vreemdeling een verblijfsrecht analoog aan dat voorzien in het beleid van vóór 14 augustus 1933 (Caestecker, 2000, 157-159).

De visumverplichting vormde voor Duitse radicaal-linkse vluchtelingen al onmiddellijk een probleem. Het Derde Rijk wilde niet dat tegenstanders van het regime in de buurlanden politiek verzet zouden organiseren en het werd de politieke vluchtelingen dan ook zo moeilijk mogelijk gemaakt om legaal te emigreren (Caestecker & Moore, 2010, 208). Vaak zagen ze zich genoodzaakt om snel te vertrekken, omdat hun kameraden of plaatselijke cellen gecompromitteerd en/of gearresteerd waren, of omdat ze al enige tijd in een concentratiekamp hadden doorgebracht en wisten wat hen te wachten stond. Bij dergelijke situaties speelden tijd en geografische nabijheid een belangrijkere rol dan een succesvol afgeronde administratieve aanvraag (Moore, 1986, 158). Van de 41 radicaal-linkse emigranten, die vóór 1936 naar België kwamen, had niemand een geldig visum bij op het moment dat hij of zij in België werd aangetroffen. Slechts 17 van hen had ook maar enige vorm van papieren op zich – al dan niet verlopen paspoorten, werkboekjes, en dergelijke.¹⁷ Dergelijke documenten telden voor de Belgische autoriteiten in principe niet als geldig identiteitsbewijs. De meerderheid van de politieke vluchtelingen waagde haar kans en stak illegaal de grens over. Wie tegengehouden werd en niet de juiste documenten kon voorleggen, kon meestal op een nacht cel rekenen en werd de dag erop tot aan de grens begeleid. Een vluchteling was relatief veilig eenmaal hij of zij de grenszone achter zich had gelaten en een verstedelijkte regio als Antwerpen of Brussel bereikt had. De communistische beweging in België zorgde dankzij haar leden en sympathisanten voor opvang.

De meeste radicaal-linkse vluchtelingen hadden het Belgische grondgebied dus op illegale wijze betreden en werden dan ook verwelkomd met een uitwijzingsbevel. Politieke vluchtelingen weigerden meestal om terug te keren naar Duitsland; ze hadden heel goede redenen om aan te nemen dat hun leven of tenminste hun vrijheid in gevaar was. Ze werden in de regel niet gedwongen om het land te verlaten maar hiertoe wel zwaar onder druk gezet.

¹⁷ Het was bij een vijftal politieke vluchtelingen niet mogelijk om correct te achterhalen of ze al dan niet papieren bij zich hadden. Deze werden dan ook niet opgenomen in de groep die over identiteitsbewijzen beschikten.

Sommige vluchtelingen weken dan maar uit naar Frankrijk of Nederland, wat de relaties met deze buurlanden niet ten goede kwam (Caestecker & Moore, 2010, 213).

De Belgische regering ondernam eind 1933 stappen om de situatie van Duitse vluchtelingen te verbeteren. Het tot dan toe gevolgde immigratiebeleid werd herzien en er kwam een specifiek vluchtelingenbeleid (*Ibid.*, 214). Men onderscheidde nu verschillende categorieën in de heterogene groep Duitse vluchtelingen: vluchtelingen *sensu lato* en *stricto sensu* (Caestecker, 1993, 42).

Aan de ene kant bevonden zich de Joodse emigranten; zij behoorden tot de categorie van de vluchtelingen *sensu lato*. De systematische discriminatie waar de Joden in Duitsland aan blootgesteld werden, zou enkel hun sociaal-economische positie bemoeilijken, en "niet vrijheidsberovend" of "levensbedreigend" zijn (Caestecker, 2004, 97). Zij kregen geen definitief asiel, en konden alleen een tijdelijke verblijfsvergunning krijgen op voorwaarde dat ze hun vertrek uit België (meestal in samenwerking met de Joodse hulpcomités) aan het voorbereiden waren (Caestecker, 1993, 39). In feite werden Joodse vluchtelingen enkel getolereerd (Caestecker, 2004, 97).

Anderzijds waren er vluchtelingen *stricto sensu*. Aan een beperkt deel van de Duitse vluchtelingen kende de Belgische overheid wel een semiofficieel asiel toe. Deze (nog onofficiële) status van politiek vluchteling werd op individuele basis toegekend door de minister van Justitie (Caestecker, 2000, 157-158). De 'respectabele' hulporganisaties – waar de communistische Rode Hulp niet toe behoorde – gaven over een vluchteling een advies aan de minister, en hoewel hij het laatste woord had, werd het oordeel van de vluchtelingencomités meestal wel gevolgd. Belangrijk is dat het hier om een informele praktijk gaat. Het politiek asiel was een gunst, geen recht. Caestecker geeft aan dat tegen 1935 zo'n 400 vluchtelingen de status van vluchteling *stricto sensu* hadden verkregen – zij mochten dus permanent in België blijven (*Ibid.*, 158).

Dit officieuze vluchtelingenbeleid had echter geen betrekking op de communistische vluchtelingen. Aan subversieve vluchtelingen kende de katholiek-liberale regering de Broqueville geen asiel toe. De Belgische politieke elite was van mening dat de communistische beweging zo snel mogelijk de kop ingedrukt moest worden. De KPБ bleef een electoraal marginaal verschijnsel tot de verkiezingen van 1936 en had geen noemenswaardige invloed op het overheidsbeleid. Aanvankelijk had de Belgische Rode Hulp in 1933 haar

Duitse kameraden aangeraden zich in te schrijven in het vreemdelingenregister van hun woonplaats. Deze inschrijvingen werden echter beantwoord met een uitwijzingsbevel. De Openbare Veiligheid was nu immers op de hoogte van hun verblijfplaats en tolereerde geen linkse radicalen. Men bracht vluchtelingen die toen aangehouden werden *manu militari* terug naar de grens van het eerste asielland.¹⁸ Het principe van de vrije grenskeuze daarentegen bleef in deze periode enkel intact voor wie rechtstreeks uit Duitsland België was binnengekomen. Ze moesten België weliswaar verlaten, maar konden vrij kiezen naar welk buurland. De Belgische overheid leverde geen vluchtelingen uit aan het Derde Rijk, zelfs niet als ze politiek actief waren. Wie bijvoorbeeld wegens het verdelen van propaganda opgepakt werd en rechtstreeks uit Duitsland België was binnengekomen, werd door de Rijks-wacht over een grens naar keuze gezet.¹⁹ We illustreren met enkele cases.

Anton Reihßen was rechtstreeks vanuit Duitsland naar België gekomen en had geen enkele vorm van identificatie, noch een geldig visum op zak. Reihßen had zich op 17 januari 1934 in Verviers aangemeld en noemde zich een "antifascist" op de vlucht voor de Duitse politie. Hij verbleef bovendien in het vergaderlokaal van de plaatselijke KPB-afdeling. De Openbare Veiligheid is duidelijk – aan Anton moest een *feuille de route* overhandigd worden, dat hem twee dagen de tijd gaf om het land te verlaten langs om het even welke grens. De reden hiervoor is even ondubbelzinnig. In een apostille bij het uitwijzingsbevel staat vermeld:

"Réfugié Communiste entretenu à Verviers p le S.R.I. Entré sans ppt ni visa. Fdr 2 jrs".²⁰

Even typerend is de situatie van Julius Wagner. Op 12 augustus 1933 meldde Wagner zich aan bij het *Bureau des Étrangers* van de stad Brussel; hij had geen geldige papieren op zak. De KPD'er was in tegenstelling tot Reihßen in 1933 naar Nederland gevlucht na één van de arrestatiegolven in Duitsland, waarbij gebleken was dat zijn naam ook op de lijsten van de *Gestapo* stond. Nederland zou voor Wagner evenmin veilig zijn – de politie had er een aantal van zijn kameraden opgepakt – en hij zou tegen eind juli 1933 naar Brussel komen. De Duitse autoriteiten hadden al begin april 1933 aan de Openbare

¹⁸. Zie o.a. Heinrich Ahrens, ID, A.94.785; Walter Tietz, ID, A.152.276 en Oscar Fichter, ID, A.162.108.

¹⁹. Meestal was dit de Franse grens. Zie Nicolas Becker, ID, A.92.290; Karl Speckkamp, ID, A.89.597; Stephan Illes, ID, A.119.074; Peter Welter, ID, A.97.432.

²⁰. Zie opdrachtformulier voor uitreiking *feuille de route* (26/01/1934). Anton Reihßen, ID, A.105.769, p. 3. De IRH werd in het Frans als SRI (*Secours Rouge International*) afgekort.

Veiligheid laten weten dat Wagner een communistische functionaris was en de Sûreté zou de emigrant dan ook niet in België dulden:

"Puisque [Wagner] a été signalé comme meneur communiste, nous estimons qu'il n'y a pas lieu de l'admettre à bénéficier des faveurs consenties aux réfugiés israélites et proposons de le mettre en demeure de quitter le Royaume endéans les 8 jours".²¹

Merk op dat men deze emigranten – indien ze als communist bekend stonden – tijdens die eerste jaren na 1933 zelfs nog minder tolereerde dan Joodse vluchtelingen, die min of meer werden beschermd in afwachting van hun emigratie.

De casus van Fritz "Brink" Besser is hierin opmerkelijk. Besser was op 3 november 1933 naar Amsterdam gevlucht en verbleef er illegaal. Hij nam op 24 februari 1934 deel aan de beruchte Conferentie van Laren; Fritz behoorde tot de elf 'gelukkigen' die over de Belgische grens werden gezet. Begin maart 1934 had de IKD'er zich aangemeld bij het vreemdelingenbureau in Antwerpen, maar nog geen inschrijving in het vreemdelingenregister bekomen. Hij beweerde sociaaldemocraat te zijn. Fritz werd in juni 1934 al aangemaand om België te verlaten, omdat hij het land was binnengekomen zonder visum. Er was echter een uitzondering gemaakt op de "algemene regel in verband met de Joodse vluchtelingen" omdat hij zich, in de visie van de overheid, nog niet *als Joodse vluchteling* had aangegeven bij één van de Joodse hulpcomités om zijn emigratie naar het buitenland te regelen.²² Pas in augustus 1935 vernam de Belgische overheid van de Duitse politiediensten dat Besser een gevluchte trotskist was. Fritz werd echter niet onmiddellijk uitgewezen, maar kreeg vijftien dagen de tijd om zich bij een Joodse hulporganisatie aan te melden en alles in orde te brengen voor zijn vertrek. Indien hij dit niet deed, zou hij België moeten verlaten. Er zijn geen aanwijzingen dat Besser hiertoe werkelijk stappen heeft ondernomen. Hij heeft zich nooit als Joods vluchteling aangegeven en beschouwde zichzelf wellicht bovenal als een *linkse politiek vluchteling*. Vanaf eind september 1935 leefde Fritz illegaal in België.

De heftige reactie van de Belgische communistische beweging op een dergelijk vreemdelingenbeleid hoeft niet te verbazen. De Rode Hulp was echter, onder andere door haar extreem-linkse koers, nog volledig afgesloten van de Belgische instellingen. Wel had men na de eerste golf uitwijzingen begrepen

²¹. Nota (31/08/1933). Julius Wagner, ID, A.89.866, p. 2. Op dit moment had Wagner nog niet vermeld dat hij uit Nederland kwam, wat de vrije grenskeuze kan verklaren.

²². Nota voor het kabinet van de Minister van Justitie (16/08/1935). Fritz Besser, ID, A.115.314, p. 24.

dat een andere strategie nodig was; Duitse kameraden werden nu niet meer bij de overheden aangegeven (Caestecker, 1993, 48). Van de 41 onderzochte emigranten die vóór 1936 in België verzeild geraakt waren, hebben er minstens 19 zich ten vroegste tot 1936 schuilgehouden en zich niet uit eigen beweging aangegeven. Er zitten hiaten van maanden tot enkele jaren tussen de aankomst van communistische vluchtelingen, en hun uiteindelijke aanmelding bij de burgerlijke stand. Wie wel bij de autoriteiten bekend stond, was voordien door de Rijkswacht, de gerechtelijke of gemeentelijke politiediensten ontdekt en aangehouden. Degenen die vóór 1936 in België aankwamen en op één of andere manier in het gezichtsveld van het ministerie van Justitie liepen, werden uitgewezen. De radicaal-linkse vluchtelingen die toen uitwijzing hebben kunnen vermijden, leefden ondergedoken bij leden en sympathisanten van de Rode Hulp. Ondersteuning door de IRH was echter niet voor elke radicaal-linkse vluchteling weggelegd; ze was nog altijd een Komintern-organisatie, en dit betekende dat enkel militanten uit partijen die goedgekeurd waren door Moskou op haar hulp konden rekenen. Leden van andere radicaal-linkse partijen zoals de trotskistische IKD konden dus al zeker niet bij de Rode Hulp terecht. Zij moesten vindingrijker zijn om niet uitgewezen te worden.²³

Tegen 1935 zou er beweging komen in het vluchtelingenbeleid. De Belgische Werklieden Partij had een belangrijke aanwezigheid in de nieuwe regering Van Zeeland, de opvolger van de voorgaande conservatieve kabinetten. Sociaaldemocraat Eugène Soudan kreeg de portefeuille Justitie. De repressie tegen vreemde radicaal-linkse militanten zou tegen de zomer van 1935 dan ook sterk afgenomen zijn (Caestecker, 2000, 165). We konden echter geen sluitend bewijs voor een versoepelde houding vinden. Integendeel – vijf emigranten, waar de Belgische autoriteiten in 1935 van afwisten, werden tussen april en december 1935 het verblijf in België ontzegd, opgepakt en ter beschikking van de Openbare Veiligheid opgesloten, en/of de grens met Nederland overgezet. Dat dit ongetwijfeld met medeweten (en goedkeuring) van minister Soudan gebeurde, illustreert de casus van KPD-*Jugendleiter* Max Stoye.

Stoye was sinds november 1934 op de vlucht voor de *Gestapo* en zou naar Nederland gegaan zijn. Hij werd er echter uitgewezen en in april 1935 tot bij de Belgische grens begeleid in Roosendaal. Begin december 1935 werd Max

²³ De kunstenaar en trotskist Franz Meyer kon, door zich voor te doen als sociaaldemocraat en dankzij interventie van de Antwerpse burgemeester Huysmans, een verblijfsvergunning bemachtigen. Franz Meyer, ID, A.147.935.

in Gent opgepakt; hij had geen identiteitsbewijzen op zich, bezat geen vaste woonplaats in België en was in het bezit van communistisch propaganda-materiaal. Bovendien had de jonge KPD'er zich bij zijn arrestatie verzet. Hij werd diezelfde dag nog ter beschikking van de Openbare Veiligheid opgesloten en bevond zich een week later alweer op een trein richting Roosendaal. In januari 1936 werd Stoye bovendien per KB uitgewezen en het was hem, op straffe van veroordeling wegens banbreuk, verboden terug te keren naar België. Immers,

"cet étranger qui résidait clandestinement depuis plusieurs mois, paraît décidé à rentrer en Belgique, au mépris de toute autorité".²⁴

Dit uitwijzingsbevel is ambtshalve ondertekend door minister Soudan. Justitie wist dus dat Stoye communist was, illegaal in België verbleef en uit Nederland kwam, en keurde de uitwijzing naar zijn eerste asieland goed. Voor onze groep radicaal-linkse emigranten betekende het officiële beleid van Soudan, althans vóór zijn oprichting van de hieronder besproken commissie, geen substantiële verbetering.

4. VAN *PLACE POELAERT* NAAR MERKSPLAS: HET VLUCHTELINGENBELEID VAN 1936 TOT MEI 1940

4.1. De interministeriële vluchtelingencommissie van 1936

De vluchtelingenproblematiek werd tegen 1936 in een aantal buurlanden van Duitsland op een constructievere manier aangepakt. Harde repressie had immers geen duurzame resultaten behaald. De gewoonte om ongewenste vluchtelingen naar elkaar door te schuiven, leidde bovendien tot verzuurde relaties tussen België, Nederland en Frankrijk. In Frankrijk en Luxemburg losten in het midden van de jaren 1930 linkse kabinetten de liberaal-conservatieve regeringen af; in België nam de sociaaldemocratie deel aan de regering Van Zeeland en mocht de minister van Justitie leveren. De verschuiving naar een liberaler vluchtelingenbeleid is voor een deel te verklaren vanuit deze politieke evolutie. Verder hadden beleidsmakers het gevoel dat

²⁴ Rapport au Roi (15/01/1936). Max Stoye, ID, A.180.675, p. 9.

het ergste voorbij was en het aantal emigranten in de toekomst zou dalen. Er werd werk gemaakt van een internationaal vluchtelingenregime, zodat de Duitse buurlanden de praktijk van het 'dumpen' van ongewenste vluchtelingen zouden verlaten en de lasten evenredig konden verdelen (Caestecker & Moore, 2010, 228). Ten slotte had de Komintern haar politieke strategie tegen 1935 volledig omgegooid; de sociaalfascismetheorie werd voortaan als 'sektair' beschouwd. Het VIIde Wereldcongres van de communistische Internationale bekrachtigde in augustus 1935 officieel de 'Volksfront'-strategie: in de strijd tegen het fascisme stond men nu open voor samenwerking met alle democratische partijen (Broué, 1997, 649-706 e.v.).

Het nieuwe vluchtelingenbeleid wenste door regularisatie de wettelijke status van de vluchtelingen te verbeteren. Minister Soudan probeerde een definitieve oplossing te vinden opdat de 'echte' vluchtelingen onder de Duitse emigranten verblijfsrecht zouden kunnen krijgen, en de 'valse' eruit geplukt werden (Caestecker, 1993, 64). Bovendien ergerden de sociaaldemocratische minister van Justitie en zijn kabinetssecretaris Herman Bekaert zich aan de machtspositie van de *Sûreté Publique*, die zich tot dan toe vrij veel kon veroorloven om de 'openbare orde' te handhaven (Caestecker, 2004, 98).

Met het KB van 20 februari 1936 werd een interministeriële commissie opgericht die een assisterende functie had voor de minister van Justitie, en zich moest bezighouden met het evalueren van de asielaanvragen.²⁵ Het was de taak van "de Commissie" om na te gaan welke vreemdelingen politieke vluchtelingen waren, en welke deze status niet verdienden. Bij uitwijzingen van erkende vluchtelingen kon eveneens haar advies ingewonnen worden. Deze asielinstantie was bedoeld als bemiddelingsorgaan tussen de Belgische overheid en de vluchtelingen, want naast vertegenwoordigers van verschillende ministeries zetelden hierin ook leden van de hulporganisaties en de advocaten van de vluchtelingen. De minister van Justitie kende vijf vluchtelingenorganisaties een plaats in de Commissie toe; de emigranten konden op voorhand aanduiden welke organisatie hen zou bijstaan op de hoorzittingen. Hoewel dit voor Justitie wettelijk gezien niet-bindend was, werd met het advies van deze instantie meestal wel rekening gehouden.²⁶

²⁵. In november 1933 was al een soortgelijke interministeriële commissie opgericht, die de minister van Justitie adviseerde over de situatie van Joodse vluchtelingen. Zie Caestecker (1993, 35-36).

²⁶. De minister van Justitie zou, volgens een interne nota, in 99 percent van de gevallen het advies van de Commissie gevolgd hebben. Note sur la réforme de la Commission des Réfugiés

De procedure voor erkenning als politiek vluchteling werd geformaliseerd. Een illegale binnenkomst of verblijf werd gepardonneerd.²⁷ Bij inschrijving in het Vreemdelingenregister kregen de emigranten een aantal documenten voorgelegd ter ondertekening. Dit waren hoofdzakelijk formulieren waarop de vluchteling zijn of haar biografische gegevens, politieke affiliatie, vluchtroute, criminele verleden en dergelijke moest aangeven.²⁸ Bovendien moest de emigrant zich ertoe verbinden in België geen politieke activiteiten te ontplooiën of zonder voorafgaande toestemming een job uit te oefenen. Wie op deze documenten de wens uitdrukte om voor de Commissie te verschijnen, kon uitgenodigd worden om zijn of haar zaak toe te lichten, al dan niet in aanwezigheid van een advocaat afkomstig uit de erkende vluchtelingenorganisaties. De vluchtelingen werden opgeroepen om alles wat van belang was – identiteitsbewijzen, lidkaarten, *Freilassungsscheine*,... – mee te nemen. Op deze hoorzittingen werd besloten of de persoon volgens de Commissie erkend kon worden als politiek vluchteling. Dit advies werd meegedeeld aan de minister van Justitie, die autonoom kon beslissen.

De grote vernieuwing van deze commissie bestond erin dat men had aanvaard dat de situatie van de vluchtelingen een aangepast wettelijk kader vereiste. Vluchtelingen werden beschouwd als een specifieke categorie van immigranten (Caestecker, 2000, 227). De status van politiek vluchteling bleef een privilege, maar er werd nu wel een jurisprudentie uitgewerkt die politieke vluchtelingen de nodige wettelijke garanties moest geven. Het tweesporenbeleid bleef evenwel ongewijzigd. Van Joodse vluchtelingen werd nog altijd verwacht dat ze zo snel mogelijk naar het buitenland emigreerden; zij kregen dan ook enkel een tijdelijke verblijfsvergunning (Caestecker, 2004, 103).

(s.d.), ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie, tweede overdracht (verder 'VP' genoemd), 935.

²⁷ Artikel 3 van het K.B. van 20 februari 1936 vereiste dat emigranten zich binnen de acht dagen van hun aankomst moesten aanmelden als politiek vluchteling. (*Belgisch Staatsblad*, 22/02/1936, pp. 947-948). Toch merken we dat er vaak een aantal dagen tot zelfs weken tussen de aankomst en aanmelding van een emigrant zaten. Hier werd echter nooit een probleem van gemaakt bij de inschrijving en het bekomen van de voorlopige verblijfsvergunning. Albrecht Schmidt was op 25 november 1936 naar België gekomen maar had zich pas op 14 januari 1937 bij de gemeentelijke administratie aangemeld; dit vormde geen obstakel voor zijn erkenning als politiek vluchteling. Albrecht Schmidt, ID, A.228.426. In 1938 gaf men toe dat "het niet voldoen aan artikel 3 [...] nooit als gevolg had dat het tot een formele uitsluiting [van de asielprocedure] leidde". "Copie Or. A 305.252" (17/12/1938), VP, 936.

²⁸ Men maakte op deze inlichtingenbladen een duidelijk onderscheid tussen louter strafrechtelijke en politieke veroordelingen (zoals *Hochverrat*) die de vluchteling eventueel in Duitsland had opgelopen.

Het nog zeer prille internationale vluchtelingenregime had de institutionalisering van het Belgische vluchtelingenbeleid mee mogelijk gemaakt. Op de internationale conferentie van begin juli 1936 georganiseerd door Hoog Commissaris voor Duitse Vluchtelingen Malcolm, kwamen de Duitse buurlanden overeen om vluchtelingen die niet meer de bescherming van het Derde Rijk genoten gelijkaardige rechten toe te kennen als de Russische vluchtelingen (Heim, 2010, 29). In België nam de Commissie de taak van het toekennen van dit vluchtelingenstatuut op zich. Enkel politieke vluchtelingen voor wie België het eerste asieland was, kwamen hiervoor in aanmerking. Dit vormde een acuut probleem voor een grote groep vluchtelingen die voordien Nederland uitgewezen waren. Zowel de IRH als het sociaaldemocratische Matteottifonds oefenden druk uit op het ministerie van Justitie om deze mensen toch te erkennen, ten minste tot Nederland bereid was hen op te vangen. Herman Bekaert vroeg aan de Nederlandse autoriteiten het stopzetten van de uitwijzingen naar België en het opnemen van de vluchtelingen die Nederland als land van eerste asiel hadden. Op 19 april 1937 werd hierover een akkoord gesloten – wie Nederland was uitgewezen en vóór 1 augustus 1936 België binnengekomen was, genoot in België asielrecht op voorwaarde dat hij of zij was erkend als politiek vluchteling (Caestecker, 1993, 82-84). De meeste hier onderzochte vluchtelingen die Nederland waren uitgewezen, mochten dankzij dit akkoord in België blijven.

Hoewel de reactie van de meeste vluchtelingenorganisaties positief was, stond de Rode Hulp aanvankelijk nogal huiverachtig tegenover de Commissie. De uitwijzingen die in 1933 gevolgd waren op de pogingen om haar Duitse kameraden te regulariseren, waren nog niet vergeten en de communistische hulporganisatie zat niet bepaald te wachten op een nieuwe collectieve regulariseringsronde. Bovendien had minister Soudan de IRH niet opgenomen in de groep van vluchtelingenorganisaties die in de interministeriële commissie zetelden. De Rode Hulp moest van Soudan maar tevreden zijn met de inclusie van "politiek verwante advocaten". Hij vreesde immers dat de Commissie enkel zou gebruikt worden voor propagandistische doeleinden, en betwijfelde dat met een radicaal-linkse organisatie constructief zou kunnen samengewerkt worden. De IRH probeerde, binnen de nieuwe Volksfrontpolitiek, niet publiekelijk maar binnen de socialistische beweging, kritiek te uiten op Soudans beleid. Dit zou vrij snel vruchten afwerpen, want de minister beloofde – met tegenzin – haar in de Commissie op te nemen (*Ibid.*, 67-69). Waarschijnlijk gaf Soudan pas na de affaire Heinrich Bell de Openbare Veiligheid groen licht om de (illegale) communistische vluchtelingen een

tijdelijke verblijfsvergunning te geven en hun asielaanvragen te erkennen.²⁹ Ook door de protestcampagnes van de Rode Hulp was de praktijk van het nieuwe vluchtelingenbeleid aanzienlijk versneld (*Ibid.*, 71-72).

De nieuwe vreemdelingenwetgeving zou vooral voor radicaal-linkse emigranten deuren openen, want zij kregen nu wel de mogelijkheid om hun verblijf te regulariseren. De overheid garandeerde de meeste communistische vluchtelingen een voorlopig verblijf tot na hun eventuele hoorzitting voor de interministeriële commissie. Indien erkend, konden ze net als hun katholieke en socialistische medevluchtelingen rekenen op een verlengbare verblijfsvergunning van zes maanden. Hoewel de hele regeling voor de Rode Hulp nog verre van perfect was, besloot men onder druk van Soudan de reserves te laten varen en communistische emigranten toch te laten aanmelden bij de gemeentelijke administraties. De omschakeling naar de Volksfrontpolitiek dicteerde immers de burgerlijke democratie niet langer als vijand, maar als partner te zien.

Dat de Commissie wel degelijk voor een aanzienlijke verbetering van hun situatie zorgde, is het best te zien bij degenen die tussen 1933 en 1936 het land binnenkwamen. August Braun, die in 1935 nog het land uitgezet was, keerde wellicht onmiddellijk na zijn uitwijzing terug naar België. Begin juni 1936 werd hij door de Rode Hulp aan de Openbare Veiligheid aangegeven. Brauns illegale binnenkomst en verblijf werden nu echter door de vingers gezien; hij kon zich zonder problemen inschrijven in het vreemdelingenregister in Antwerpen en werd door de Commissie erkend als politiek vluchteling. August bleef wellicht tot het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog volstrekt legaal in België.

Emigranten mochten in principe zelfs een job uitoefenen, alhoewel hiervoor eerst door de werkgever schriftelijke toestemming moest worden gevraagd aan het ministerie van Arbeid en Sociale Voorzorg. Het is bovendien de vraag of veel werkgevers zaten te wachten op radicaal-linkse werknemers en de bijkomende administratieve rompslomp. Toch kregen de door ons onderzochte werkzoekende vluchtelingen meestal wel een tijdelijke werkvergunning, op voorwaarde dat ze als vluchteling erkend waren.³⁰

²⁹ Voor een meer diepgaande beschrijving van deze affaire, zie Caestecker (1993, 69-72) en Van Doorslaer & Verhoeyen (1986, 66-69).

³⁰ Heinz Köller (2009, 70) schrijft dat "slechts 20 [Duitse emigranten] een arbeidskaart bezaten"; volgens ons konden waarschijnlijk meer vluchtelingen een (tijdelijke) werkvergunning krijgen.

De geformaliseerde asielpcedure zorgde er volgens de literatuur voor dat de mate van administratieve willekeur, kenmerkend voor het vluchtelingenbeleid van de voorbije jaren, zou verminderen (Caestecker & Moore, 2010, 229). Dit is ongetwijfeld het geval, maar moet volgens ons niet overdreven worden. Asiel bleef een gunst, verleend door de minister van Justitie. De Commissie was louter consultatief en werd bovendien enkel samengeroepen voor 'uitzonderlijke' gevallen, en eventueel in geval van uitwijzing van een erkende vluchteling. In de praktijk werden sommige vluchtelingen dus ambtshalve erkend³¹, terwijl anderen niet de kans kregen om zich te verdedigen.³² Overtreders (echt of vermeend) van gemeen recht werden volgens een interne nota automatisch geweigerd.³³ De Openbare Veiligheid wenste immers hard op te treden tegen criminelen die, althans volgens deze dienst, sympathie wensten op te wekken door hun misdaden een politiek karakter te geven.³⁴ De invulling van het verbod om "aan elke politieke activiteit" te doen, werd bepaald door de diensten van Justitie. De grens van het aanvaardbare was zelden duidelijk afgebakend, en de emigranten zelf werden niet op de hoogte gebracht van de motivatie voor hun uitwijzing. Een laatste punt dat ons doet besluiten dat er nog genoeg 'rekbaarheid' aanwezig was in het vluchtelingenbeleid, is het regelmatig voorkomen van persoonlijke tussenkomsten van allerhande hoog- en minder hooggeplaatste personen ten voordele van hun protégés. Hoewel dergelijke tussenkomsten vooral vóór 1936 schering en inslag waren en de Commissie "in het algemeen een einde [had] gemaakt aan inopportune interventies", konden ze af en toe een negatieve uitspraak ombuigen.³⁵ Dit bewijst het geval van Paul Hornick, voormalig *Reichstag*parlementair en één van de belangrijkste leiders voor de Belgische en Luxemburgse KPD-emigratie. Waarschijnlijk verbleef Hornick vanaf 1935, wanneer hij naar België werd gestuurd, illegaal in het land en hoewel hij gesignaleerd was door de Staatsveiligheid vinden we in zijn dossier bij de Vreemdelingenpolitie geen sporen terug van zijn verblijf vóór

³¹. Albrecht Schmidt, ID, A.228.426.

³² Het kabinet van minister van Justitie Bovesse had besloten "dat het niet nodig was geweest om de zaak van *de militante communist Karl Speckkamp* aan de Commissie voor te leggen" (eigen cursivering). Speckkamp, die KPD-propaganda in het Belgisch-Duitse grensgebied smokkelde, verbleef toen illegaal in België. Kantschrift op brief Secours Rouge International (17/12/1936). Karl Speckkamp, ID, A.89.597, p. 46. De notities verwijzen expliciet naar p. 36 van dossier SE27068 – Speckkamps individuele dossier bij de Staatsveiligheid. Deze dossiers zijn in de zomer van 1940 helaas vernietigd; zie o.a. Van Doorslaer & Verhoeven (1986, 116).

³³. "La qualité de réfugié [...] sera refusée d'office à certaines catégories d'étrangers, notamment aux délinquants de droit commun". Note sur la réforme... (s.d.). VP, 935.

³⁴. Nota (8 september 1937). Oscar Fichter, ID, A.162.108, p. 61.

³⁵. Note sur la réforme ... (s.d.). VP, 935.

1939. Hornick vroeg de Belgische overheid in mei 1939 toelating om te mogen terugkeren uit Spanje; hij zou voor zijn vertrek in Rixensart gewoond hebben. Een zekere dokter Collet, die hiervoor toestemming had verkregen van de burgemeester en verantwoordelijke schepen van het dorp, stelde zich voor Hornick garant. De Openbare Veiligheid keurde de aanvraag af omdat Hornick nooit in Rixensart was ingeschreven, een noodzakelijke voorwaarde om als *ex-Brigadist* in België te worden toegelaten. Fernand Cuvelier, advocaat verbonden aan het hof van beroep in Brussel, ijverde samen met enkele confraters en parlementsleden voor de goedkeuring van Hornicks verblijfsaanvraag, en vroeg zijn "goede vriend" minister van Justitie Paul-Emile Janson of hij de zaak toch nog eens wilde herbekijken. Meester Cuvelier en co interesseerden zich niet zomaar voor de zaak van Hornick maar hadden dit gedaan *comme il s'agit d'un ancien parlementaire allemand*. Het lobbywerk had resultaat want men liet op 31 juli 1939 aan Cuvelier weten dat minister Janson de toestemming had gegeven om Paul Hornick een geldig visum te bezorgen.³⁶

De persoonlijke ideologie van de verschillende ministers speelde in dit alles natuurlijk een niet te onderschatten rol. Een wissel van de wacht bij Justitie kon ernstige gevolgen hebben voor deze vluchtelingen. Het aantreden van de liberaal François Bovesse in juni 1936 ging gepaard met een strikte interpretatie van de gemaakte afspraken op internationaal vlak, onder andere het principe van het 'eerste asieland'. Ook de conservatieve Charles du Bus de Warnaffe had het helemaal niet begrepen op radicaal-linkse vluchtelingen en zou de hervormingen van de voorgaande jaren onder druk gezet hebben, hoewel we hiervan geen sluitende bewijzen konden vinden (Caestecker & Moore, 2010, 233).

4.2. Het vluchtelingenbeleid van de *Anschluss* tot het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog

Duizenden Joden ontvluchtten Oostenrijk na de *Anschluss* van maart 1938. Het vluchtelingenbeleid kwam, door de influx van duizenden Joodse vluchtelingen, opnieuw in een meer restrictieve fase. De nieuwe minister van Justitie, de conservatieve katholiek Joseph Pholien, opteerde voor een strenge houding en kreeg de steun van de regering voor een "radicaal restrictief vluchtelingenbeleid". De grensgebieden werden versterkt met enkele

³⁶ Minuut van brief aan de vice-president (31/07/1939). Paul Hornick, ID, A.236.185.

honderden Rijkswachters. Bovendien mocht het statuut van *réfugié politique* van Pholien veel minder snel toegekend worden; er zouden immers te veel vreemdelingen 'misbruik' maken van de vluchtelingenwetgeving (Caestecker, 1993, 180-224).

Er veranderde in feite weinig aan de situatie van de politieke vluchtelingen. Dit gold ook voor de nieuwe Oostenrijkse communisten. De Joodse Albert Hirsch en Irma Diamant werden probleemloos erkend als politieke vluchtelingen – in tegenstelling tot vele andere Joodse vluchtelingen uit Oostenrijk.³⁷ Wie als communistische vluchteling België illegaal was binnengeraakt, kon inderdaad nog steeds een aanvraag tot asiel indienen en kreeg meestal een voorlopige verblijfsvergunning. De aantallen politieke vluchtelingen bevonden zich nooit in dezelfde grootteorde als die van de Joodse emigratie en hun opvang vormde voor de overheid dan ook nauwelijks een probleem (*Ibid.*, 228). De houding van Pholien zorgde er wel voor dat de mate van willekeur binnen het vluchtelingenbeleid opnieuw steeg. Uitwijzing kon nu overigens veel eenvoudiger gebeuren want sinds mei 1938 hoefde de minister van Justitie hiervoor in plaats van de hele ministerraad nog enkel de eerste minister te overtuigen (*Ibid.*, 186-187, 252). Pholien lijkt in zijn ambtsperiode inderdaad regelmatig lijsten met namen van vreemdelingen die "wegens politieke redenen" uitgewezen moesten worden, te hebben voorgelegd aan het kabinet van de premier.³⁸ Ook Janson, minister van Justitie van april tot september 1939, zou deze praktijk die hij in 1933 al had toegepast om met 'subversieve' emigranten om te gaan, hernemen.³⁹ De radicaal-linkse emigratie was immers zeer actief op vlak van antinazistische agitatie, en de Belgische overheid kon het zich binnen haar neutraliteitspolitiek niet veroorloven om nazi-Duitsland voor het hoofd te stoten.⁴⁰ Politiek asiel mocht geen vrijgeleide zijn voor het voeren van 'subversieve' propaganda.

³⁷. Albert Hirsch en Irma Diamant, ID, A.304.159. Pholien sloot vele Oostenrijkse Joden uit omdat, in de geest van de Conventie van Genève van 1938, België onmogelijk het eerste asielland kon zijn van deze vluchtelingen (Caestecker, 1993, 186).

³⁸. Oskar Hoegen, ID, A.199.333, p. 45. We nemen aan dat deze lijst (van 12 oktober 1938) geen unicum was.

³⁹. Johann Weiss en Rosa Konigs, ID, A.196.923, p. 41. Ook hier was de lijst ongetwijfeld geen alleenstaand geval; de uitwijzing van Fritz Besser werd bijvoorbeeld op dezelfde dag als dat van Weiss en Konigs bediscussieerd (11/04/1939), goedgekeurd (meegedeeld aan de minister op 21/04/1939) en het bevel door Janson ondertekend (01/05/1939). Toch gaat het in beide dossiers om twee aparte lijsten. Zie Fritz Besser, ID, A.115.314, p. 41.

⁴⁰. Het werk van Herlemann (1982), Van Doorslaer en Verhoeyen (1986) bevat meer gedetailleerde informatie over het politieke werk van de KPD-emigranten. Zie het boek van Berens (2007) en de scriptie van Desmet (2009) voor informatie omtrent de activiteiten van de trotskistische *Exilanten*.

Pholien moest zijn restrictieve houding na zware parlementaire druk en onder invloed van de publieke opinie tegen de herfst van 1938 bijstellen. Geconfronteerd met een bevolking die gunstiger dan voorheen tegen de duizenden Joodse vluchtelingen aankeek, durfden de ministers van Justitie geen strengere vluchtelingenbeleid verdedigen. Technocraten als Robert de Foy konden niet anders dan zich schikken naar hun hiërarchische overste (Caestecker & Moore, 2010, 322). In tegenstelling tot de andere West-Europese landen kregen veteranen van de Internationale Brigades bijvoorbeeld de toestemming om naar België terug te keren, op voorwaarde dat ze voordien erkend waren als politiek vluchteling en legaal in het land verbleven (*Ibid.*, 282). Van de 17 *Spanienkämpfer* die we in onze onderzochte groep *Exilanten* konden vinden, kregen erkende vluchtelingen in de regel de toelating om naar België terug te keren.⁴¹

4.3. Van september 1939 tot mei 1940

Vanaf begin september 1939 bevonden de geallieerden zich opnieuw in oorlog met Duitsland; ook de Belgische troepen werden gemobiliseerd. Kort daarvoor, op 24 augustus 1939, hadden nazi-Duitsland en de Sovjetunie een wederzijds niet-aanvalspect getekend. De burgerlijke democratieën waren gechoqueerd – het bewijs van de onbetrouwbaarheid van de communistische beweging was nogmaals geleverd. Volgens Broué zouden de KP's zelf blijven vasthouden aan hun antifascisme van de voorbije periode; het verdrag zou volgens hen een zwakgebod van nazi-Duitsland zijn (Broué, 1997, 736).

Om de asielaanvragen sneller af te handelen en het 'misbruik' van de asielprocedure tegen te gaan, werd een nieuwe commissie opgericht.⁴² Ze was echter niet meer interministerieel maar hing volledig af van Justitie. De werking van de vorige vluchtelingencommissie was te log bevonden omdat er

^{41.} 7 van de 17 kregen expliciet toestemming om terug te keren. Slechts vijf emigranten werden expliciet geweigerd. Van een aantal andere konden we geen duidelijke toestemming tot terugkeer naar België terugvinden. Sommigen waren gedeserteerd, andere beweerden bij hun terugkomst na een periode van afwezigheid naar Spanje te zijn vertrokken. Een afgekeurd verzoek kwam meestal voor indien de vluchteling uitgewezen of niet erkend was geweest.

^{42.} Note pour les autorités allemands concernant les commissions ayant été chargées d'examiner la situation des étrangers réfugiés (14/01/1941). VP, 935, pp. 15-16.

leden in zetelden die niet bevoegd waren voor vluchtelingenzaken.⁴³ Deze nieuwe commissie zou op vraag van de minister van Justitie samenkomen voor asielaanvragen waarvoor nog geen jurisprudentie bestond. Net als de commissie opgericht in 1936 kon deze nieuwe instantie de minister adviseren over erkende politieke vluchtelingen die met uitwijzing bedreigd waren.

De nieuwe commissie bestond uit twee secties: de eerste voor het behandelen van de aanvragen tot politiek vluchteling, een tweede voor het meer algemene toezicht op de vreemdelingen. Alleen in de eerste sectie mochten de diverse hulporganisaties zetelen.⁴⁴ Radicaal-linkse militanten die illegaal het land binnenkwamen en zich als vluchteling aanmeldden, konden in België blijven als deze commissie ze als politiek vluchteling erkende. Als ze echter 'ongewenst' waren – volgens Debruyne "voornamelijk wegens [hun] gerechtelijk verleden", maar volgens ons ook omwille van hun politieke activiteiten – mochten ze ofwel tijdelijk blijven in afwachting van hun emigratie, ofwel werden ze geïnterneerd. Ook hier bepaalde de Openbare Veiligheid de invulling van het begrip 'staatsgevaarlijk'. Een verplaatsingsverbod werd enkel voorzien wanneer uitwijzing uitgesloten was (Debruyne, Saerens, Wouters, & Van Doorslaer, 2007, 125-126).

De meeste radicaal-linkse asielzoekers die na september 1939 voor de commissie verschenen, hadden al in verschillende landen asiel gezocht.⁴⁵ Ze werden in de regel niet erkend als politiek vluchteling: slechts vijf emigranten behaalden een erkenning. 15 van de 20 radicaal-linkse vluchtelingen die voor de eerste sectie moesten verschijnen, werden niet erkend, meestal omdat men de status van politiek vluchteling "niet voldoende bewezen" achtte, of omdat Frankrijk of Nederland maar niet België het eerste asielland was. Tien emigranten werden daarop onmiddellijk geïnterneerd⁴⁶, maar als we alle gevallen samen bekijken, zien we dat minstens 12 vluchtelingen internering tegemoet

⁴³ Note sur la réforme de la Commission des Réfugiés. (s.d.). VP, 935. Dit zou, volgens de onbekende auteur, het geval zijn voor de vertegenwoordigers van het ministerie van Arbeid en dat van Economische Zaken, wiens inbreng voor slechts zeer weinig zaken nuttig was geweest.

⁴⁴ Note pour les autorités allemands..., VP, 935, p. 12.

⁴⁵ Onze steekproef telde geen *Exilanten* die pas in 1939 België binnenkwamen, noch vluchtelingen die voor deze eerste sectie van de Commissie verschenen.

⁴⁶ Drie personen werden uitgewezen; twee vluchtelingen moesten hun terugkeer bekomen naar een eerder asielland; nog twee anderen werden onder toezicht geplaatst. Eén persoon werd geïnterneerd indien uitwijzing onmogelijk zou blijken.

gingen.⁴⁷ Twee erkende vluchtelingen werden zelfs geïnterneerd omdat men hen 'staatsgevaarlijk' achtte. Vier emigranten moesten hun terugkeer onderhandelen naar een vorig asielland, de rest stond onder *liberté surveillée* of moest het land verlaten. De aanwezigheid van vertegenwoordigers van de communistische beweging was geen garantie voor een (voor de emigranten) gunstige afloop. De raadsheren van de Volkshulp, de nieuwe naam van de Rode Hulp in het kader van de Volksfrontpolitiek, werden bovendien waarschijnlijk begin maart 1940 uit de Commissie geweerd.⁴⁸

Met de besluitwet van 28 september 1939 werden de bevoegdheden van het ministerie van Justitie opnieuw uitgebreid inzake vreemdelingen. Zolang het land in oorlog verkeerde, kon de minister verblijfsvergunningen intrekken en illegale of 'schadelijke' vreemdelingen uitwijzen⁴⁹, hen verbieden in een bepaalde gemeente te verblijven⁵⁰, of hen interneren (*Ibid.*, 123-124). Deze interneringscentra – met als bekendste voorbeeld het kamp in Merksplas – vielen onder hetzelfde regime als gevangnissen (Caestecker, 2000, 239). De gevaarlijk geachte Duitse emigranten werden gearresteerd en overgebracht naar de gevangenis waar ze ter beschikking van de Sûreté werden opgesloten. Enkele dagen of weken later werden ze dan overgebracht naar een interneringskamp. Er stond geen termijn op hun opsluiting; ze moesten er blijven "tot na het einde der vijandelijkheden".⁵¹

De Duitse communistische emigratie in België zou volgens Herlemann (1982, 171) grotendeels in de interneringskampen opgesloten worden. We moeten dit preciseren – dit gold enkel voor de emigranten die zich toen op politiek vlak lieten opmerken door de Openbare Veiligheid, en door de internationale spanningen niet konden uitgewezen worden. Van de 79 Duitse (en enkele Oostenrijkse) door ons onderzochte communistische emigranten die zich op 10 mei 1940 mogelijk nog in België bevonden, waren er 23 vastgezet

⁴⁷ Het is onduidelijk of drie anderen die teruggestuurd werden, ook werden geïnterneerd. Dit lijkt vrij waarschijnlijk gezien het verhitte internationale klimaat, dat het doorschuiven van vluchtelingen sterk bemoeilijkte.

⁴⁸ Zie de briefwisseling in het dossier 'Secours Populaire' in VP, 936.

⁴⁹ Wilhelm Kratz en Ernst Harter werden op basis van deze besluitwet het land uitgewezen wegens hun politieke activiteit. Ze waren ongetwijfeld niet de enige; in beide gevallen werden hun uitwijzingsbevelen op 7 februari 1940 ondertekend, wat doet vermoeden dat ze deel uitmaakten van een groep uitgewezenen. Wilhelm Kratz, ID, A.186.744, p. 18 en Ernst Harter, ID, A.187.267, p. 55.

⁵⁰ Hermann Göhrke en Anna Karus, ID, A.203.978, p. 54.

⁵¹ Kladbrieff aan Commissaris Generaal bij de gerechtelijke opdrachten te Brussel (15/04/1940). Franz Meyer, ID, A.147.935, p. 46.

in afwachting van hun internering, ofwel daarvoor al in een interneringskamp opgesloten.⁵²

4.4. De deportaties van mei 1940

Met de *Wet ter verdediging van de nationale instellingen* van 22 maart 1940 werden de burgerlijke en militaire inlichtingendiensten hervormd; het leger en de Staatsveiligheid (nu onder leiding van Robert de Foy) kregen meer invloed inzake vreemdelingen (Debruyne, Saerens, Wouters, & Van Doorslaer, 2007, 150-153). Een "Coördinatiecomité" (eveneens opgericht met bovenstaande wet) waarin zowel Janson als de Foy zetelden, werd in april belast met het opstellen van lijsten van verdachte figuren – een eerste lijst met 'staatsgevaarlijke' vreemdelingen, een tweede met verdachte Belgen (Vlaemyck, 1977, 22). Hun redactie was volgens Debruyne "het resultaat van een subjectieve inschatting van de opstellers"; duidelijke instructies voor wat 'staatsgevaarlijk' inhield, ontbraken. De gevaarlijksten van deze verdachte vreemdelingen zouden met hun gezinsleden worden geïnterneerd, de rest uitgewezen. Deze lijsten duiden waarschijnlijk diegenen aan die bij het uitbreken van de vijandelijkheden moesten gearresteerd worden (Debruyne, Saerens, Wouters, & Van Doorslaer, 2007, 153); enige inhoudelijke controle was ver te zoeken want men was op 10 mei 1940 nog niet klaar met het samenstellen ervan (Caestecker, 1993, 274).

De Belgische regering kondigde na de Duitse inval op 10 mei 1940 de staat van beleg af. Conform de instructies, werd de opdracht gegeven om tot de arrestatie en internering van verdachte personen (Belgen en vreemdelingen) over te gaan (Vlaemyck, 1977, 25). Duitse mannen tussen 16 en 60 jaar moesten zich vrijwillig bij het plaatselijke gemeentehuis aangeven; zoniet werden ze gearresteerd. Ze werden samengebracht in een kazerne in Schaarbeek, waar de politiediensten beslisten welke vreemdelingen mochten vertrekken en welke niet. Communisten konden de kazerne meestal niet verlaten (Caestecker, 1993, 274-275). Het aantal arrestanten verschilde sterk van plaats tot plaats, afhankelijk van hoe ver men gevorderd was met het vormen van de lijsten, het aantal verdachten en de opmars van de Duitse troepen (Debruyne, Saerens, Wouters, & Van Doorslaer, 2007, 177).

⁵² De meeste vreemdelingendossiers stoppen echter voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog, en het is zeer moeilijk om te achterhalen wat er precies van de 56 anderen geworden is.

Wellicht werd op 12 mei een akkoord gesloten met de Franse overheid over het evacueren van de geïnterneerden uit België. Gearresteerde vreemdelingen werden per trein naar Frankrijk overgebracht tot 18 mei, toen de verbindingen tussen België en het zuiden van Frankrijk verstoord werden. De wagons waren overbevolkt en onhygiënisch; zowel politieke vluchtelingen, Duitse spionnen als verdachte Belgen zaten er bij elkaar (*Ibid.*, 203). Een aantal van onze vluchtelingen werd per spoor naar de beruchte Zuid-Franse concentratiekampen gedeporteerd, waar al Duitse emigranten aanwezig waren die gediend hadden in de Internationale Brigades of die als *réfugié* in Frankrijk waren terechtgekomen.⁵³ Voor de Duitse radicaal-linkse vluchtelingen eindigde hier het Belgische vluchtelingenregime.⁵⁴

5. BESLUIT

Met deze bijdrage hebben we de kennis van het Belgische vreemdelingenbeleid uitgebreid. We zijn begonnen vanuit drie vragen. Welke linkse radicalen kwamen naar België? Wat was hun plaats in het vluchtelingenbeleid, en konden ze asiel krijgen? We geven ten slotte deze Belgische casus een plaats in de bredere West-Europese context.

Een representatieve steekproef van 93 personen stelt ons in staat om een aantal uitspraken te doen over deze groep *Exilanten*. Het gaat vooral om alleenstaande mannen, veelal geboren na de eeuwwisseling en vóór de Eerste Wereldoorlog, en werkzaam als geschoolde arbeiders. Ze waren in de regel afkomstig uit het westen van Duitsland. De radicaal-linkse emigratie was veel minder omvangrijk dan de Joodse; deze vluchtelingen werden door hun politieke opvattingen echter wel als 'subversief' gecategoriseerd. Hun politieke activiteit zou bovendien de Belgische neutraliteitspolitiek kunnen hypothekeren.

De Belgische politieke elite was niet gehaast om enkele honderden links-revolutionaire ballingen op te vangen. Tot 1936 waren linkse radicalen

⁵³. De *Exilanten* in Frankrijk zouden er sinds september 1939 vastzitten (Herlemann, 1982, 171).

⁵⁴. Dit artikel had niet de opzet om de situatie van deze radicale *Exilanten* te beschrijven na de capitulatie en heeft zich beperkt tot de periode 1933-mei 1940. We hebben elders geprobeerd een aanzet te geven om de persoonlijke situatie en organisatorische netwerken van deze migranten te beschrijven voor de Tweede Wereldoorlog – zie Desmet (2009), Debruyne, Saerens, Wouters, & Van Doorslaer (2007) en Köller (2009).

uitgesloten van het officieuze vluchtelingenbeleid. Bij aanmelding en/of ontdekking werden ze het land uitgewezen. De Belgische overheid ging echter niet over tot repatriëring naar Duitsland – de vrije grenskeuze bleef gewaarborgd voor de vluchtelingen waarvoor België het eerste asielland was. Joodse vluchtelingen daarentegen werden tot hun vertrek naar een definitief asielland getolereerd. De conservatieve regeringen – beïnvloed door de economische crises en de hysterie over communistische complotten – voerden een repressieve politiek. De sociaaldemocratische regeringsdeelname in het midden van de jaren 1930 zorgde, net als in Frankrijk, voor een keerpunt.

Radicaal-linkse vluchtelingen maakten met de oprichting van de asielinstantie in 1936 deel uit van een geformaliseerd vluchtelingenbeleid. Het Belgische vluchtelingenregime lijkt in vergelijking met de buurlanden een stuk genereuzer te zijn geweest (Caestecker & Moore, 2010, 228-229, 316); Frankrijk had in 1936 slechts een eenmalige amnestie toegekend en in Nederland konden communistische vluchtelingen al helemaal geen aanspraak maken op een speciaal statuut. Bovendien bleef het Belgische beleid met betrekking tot politieke vluchtelingen gedurende de periode 1936-1939 vrij stabiel, zeker als we de vergelijking maken met Frankrijk, waar het vluchtelingenbeleid afhankelijk van de machtsconstellatie in de regering drastisch van aard kon veranderen. In Nederland was eigenlijk geen sprake van een formeel regime maar van een "hybride" systeem, gestoeld op de bilaterale overeenkomst van 1937 met België (*Ibid.*, 231).

Ondanks haar vrij liberale karakter vertoonde het Belgische regime voor politieke vluchtelingen toch een aantal zwakheden. De asielprocedure was niet altijd even transparant. Bovendien behield Justitie in deze materie een aanzienlijke mate van vrijheid, met als gevolg dat de politieke kleur van de minister weldegelijk een rol speelde en ook de Openbare Veiligheid een aanzienlijke impact kon blijven hebben op het concrete beleid.

Met de *Anschluss* in 1938 verstremde het vluchtelingenbeleid opnieuw, met als resultaat een stijging van de uitwijzingen van linkse radicalen. De weinige nieuwe communistische emigranten konden in principe wel nog asiel krijgen. Ingrijpender was de repressievere houding van de Belgische overheid vanaf de Duitse inval in Polen. Vanaf september 1939 werden de gevluchte linkse radicalen als 'verdachten' gecategoriseerd, gearresteerd en geïnterneerd. In de lente van 1940 volgden de massale arrestaties van Duitse burgers. Door de veranderde machtsverhoudingen binnen de Belgische staatsinstellingen zag

men de radicaal-linkse emigranten niet meer als slachtoffer, maar als (potentiële) vijand.

Duitse communisten konden dus vanaf februari 1936 asiel krijgen. Het formele verbod op politiek werd door de meeste vluchtelingen genegeerd; een radicaal-links engagement maakte immers deel uit van hun persoonlijke identiteit. De grens met het aanvaardbare werd dan ook regelmatig overtreden, met alle gevolgen van dien. Net zoals tijdens de eerste drie jaar na de *Machtsübernahme* beschouwde het Belgische regime de Duitse communistische emigranten op het einde van het interbellum als *indésirable*. De internering van erkende vluchtelingen maakte de limieten van het Belgische asielbeleid zichtbaar.

AFKORTINGEN

ARA	Algemeen Rijksarchief
ID	ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie, individuele dossiers
IKD	Internationale Kommunisten Deutschlands
IRH	Internationale Rode Hulp
KB	Koninklijk Besluit
KP	communistische partijen
KPB	Belgische communistische partij
KPD	Kommunistische Partei Deutschlands
LO	Linke Opposition der Kommunistischen Partei Deutschlands
NSDAP	Nationaal Socialistische Duitse Arbeiders Partij
RAB	Rijksarchief Beveren
SRI	Secours Rouge International
VP	ARA, Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie, tweede overdracht

Bronnen

Archieven

Algemeen Rijksarchief, Ruisbroekstraat 2-6, 1000 Brussel
Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie, individuele dossiers
Ministerie van Justitie, Vreemdelingenpolitie, tweede overdracht
Rijksarchief Beveren, Kruibekesteenweg 39/1, 9120 Beveren-Waas

Gedrukte bronnen

Belgisch Staatsblad

Literatuur

- BERENS (P.), *Trotzkisten gegen Hitler*, Köln, 2007.
- BROUÉ (P.), *Histoire de l'Internationale Communiste 1919-1943*, Paris, 1997.
- CAESTECKER (F.), *Ongewenste Gasten: Joodse vluchtelingen en migranten in de dertiger jaren*, Brussel, 1993.
- CAESTECKER (F.), *Alien Policy in Belgium, 1840-1940. The Creation of Guest Workers, Refugees and Illegal Aliens*, New York, 2000.
- CAESTECKER (F.), "Onverbidelijk, maar ook clement: het Belgische immigratiebeleid en de joodse vlucht uit nazi-Duitsland, maart 1938-augustus 1939", *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, 2004, nos. 13/14, pp. 95-135.
- CAESTECKER (F.) & MOORE (B.) (eds.), *Refugees from Nazi Germany and the Liberal European States*, New York, 2010.
- DEBRUYNE (E.), SAERENS (L.), WOUTERS (N.), & VAN DOORSLAER (R.) (red.), *Gewillig België: overheid en jodenvervolgving tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Antwerpen, 2007.
- DELWIT (P.) & GOTOVICH (J.) (eds.), *La peur du rouge*, Bruxelles, 1996.
- DESMET (G.), *Weil Belgien ein demokratisches Land ist. De Belgische staat versus de Duitse communistische emigratie, 1933-1940*, onuitgegeven masterproef, UGent, 2009 (promotor dr. Frank Caestecker).
- GARFINKELS (B.), *Belgique, terre d'accueil. Problème du réfugié 1933-1940*, Bruxelles, 1974.
- GOTOVICH (J.), LIEBMAN (M.), & VAN DOORSLAER (R.), *Een geschiedenis van het Belgisch communisme, 1921-1945*, Gent, 1980.
- HEIM (S.), "International Refugee Policy and Jewish Immigration under the Shadow of National Socialism" in: F. CAESTECKER & B. MOORE (eds.), *Refugees from Nazi Germany and the Liberal European States*, 2010, pp. 17-47.
- HERLEMANN (B.), *Die Emigration als Kampfposten: Die Anleitung des kommunistischen Widerstandes in Deutschland aus Frankreich, Belgien und den Niederlanden*, Königstein im Taunus, 1982.

- KÖLLER (H.), "Deutsche Kommunisten in der belgischen Emigration 1938 bis 1945. Zu negativen Folgen der Differenzen in der Antihitlerpolitik", *Jahrbuch für Forschungen zur Geschichte der Arbeiterbewegung*, 2009, no. 2 (mei), pp. 68-86.
- MOORE (B.), *Refugees from Nazi Germany in the Netherlands 1933-1940*, Dordrecht, 1986.
- RÖDER (W.), "The Political Exiles: Their policies and their contribution to Post-War Reconstruction" in: H.A. STRAUSS & W. RÖDER (eds.), *International Biographical Dictionary of Central European Emigrés 1933-1945*, vol. 2, Munich/New York/London/Paris, 1983, pp. 27-40.
- SCHREIBER (J.P.), "L'immigration juive en Belgique: du Moyen-Age à nos jours" in: A. MORELLI (ed.), *Histoire des étrangers et de l'immigration en Belgique de la préhistoire à nos jours*, Bruxelles, 1992, pp. 207-231.
- SCHREIBER (J.P.), "L'accueil des réfugiés juifs du Reich en Belgique mars 1933-septembre 1939: le Comité d'Aide et d'Assistance aux Victimes de l'Antisémitisme en Allemagne" in: D. DEVILLEZ (ed.), *Les cahiers de la Mémoire contemporaine*, Brussel, 2001, no. 2, pp. 23-71.
- VAN DOORSLAER (R.) & VERHOEYEN (E.), "L'Allemagne Nazie, la police Belge et l'anticommunisme en Belgique (1936-1944) – un aspect des relations Belgo-Allemandes", *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, XVII, 1986, nos. 1-2, pp. 61-126.
- VERHOEYEN (E.), "Het avontuurlijke leven van Hermann Knüfken, zeeman en revolutionair. Het 'Belgische hoofdstuk' (1935-1939)", *Brood en Rozen*, 2008, no. 4, pp. 5-21.
- VERTOMMEN (S.), "Hoe de KPB het feminisme links liet liggen. De emancipatiegraad van de vrouw in de Kommunistische Partij van België, 1921-1991", *Brood en Rozen*, 2008, no. 3, pp. 27-47.
- VLAEMYNCK (C.), *Dossier Abbeville – Arrestaties en deportaties in mei 1940*, Leuven, 1977.

L'émigration communiste allemande et la politique des étrangers belge, 1933-1940

GERTJAN DESMET

RÉSUMÉ

La reconstitution de l'émigration communiste allemande nous donne l'occasion d'enrichir nos connaissances en matière de politique des étrangers dans l'entre-deux-guerres. L'importance quantitative de l'exode de la gauche radicale de l'Allemagne nazie n'est à aucun moment comparable à celle des juifs. À cause de leur idéologie et de leur action politique sur le terrain, les

autorités belges considèrent, cependant, les communistes allemands comme subversifs. L'analyse de leur cas est d'un intérêt capital, car elle permet de dégager les limites de la politique, de l'époque, à l'égard des étrangers.

Dans leur majorité, les réfugiés radicaux de gauche proviennent des provinces occidentales très peuplées de l'Allemagne, adossées aux frontières néerlandaise et belge. Il s'agit principalement d'ouvriers qualifiés célibataires; pour le petit nombre de couples mariés, l'immigration familiale ne semble pas poser de problème. Le peu de femmes réfugiées correspond à la composition sociologique du parti communiste.

Jusque 1936, les immigrants radicaux de gauche sont encore moins tolérés que les réfugiés juifs; leur inscription ou leur découverte se termine généralement par une expulsion. Les autorités ont l'habitude de manier la règle 'de la première terre d'asile', à moins que les réfugiés ne proviennent directement d'Allemagne. Ceux-ci ne sont pas rapatriés en Allemagne, mais peuvent choisir une autre frontière. La concertation internationale entre les pays d'accueil, ayant pour objet la première terre d'asile, bride les allers-retours de migrants (ainsi que les tensions diplomatiques qui en résultent). La formalisation du régime des réfugiés, instituée au début de 1936 à l'initiative de Soudan, ministre social-démocrate de la Justice, est en général considérée comme un grand pas en avant pour les immigrants communistes. La création d'une Commission aux réfugiés autorise la demande d'asile politique – donnant droit à un permis de séjour temporaire, mais reconductible. En dépit de quelques réserves, le mouvement communiste s'accommode de cette nouvelle politique.

La stratégie adoptée par le ministre de la Justice depuis l'*Anschluss*, montre l'importance du contexte politique dans lequel celui-ci évolue. Sous le gouvernement de Pholien et Janson, l'aversion idéologique pour les communistes allemands revient à l'avant-plan. Suite à la situation internationale et au changement des rapports de force à l'intérieur de l'État, ces *Exilanten* sont à nouveau considérés comme des ennemis potentiels.

Judged unwanted? German communist emigration and Belgian refugee policy, 1933 -1940

GERTJAN DESMET

SUMMARY

A reconstruction of the German communist emigration broadens our knowledge of the Belgian refugee policy during the interbellum. The radical-left exodus from Nazi Germany was quantitatively dwarfed by the Jewish emigration. However, the Belgian government considered the German communists subversive because of their ideology and political activities. Consequently, their case is exceptionally interesting to point out the limits of refugee policies during the interwar period.

The radical-left refugees originated mainly from the densely populated western provinces of Germany, close to the Dutch and Belgian borders. They were generally skilled, single workers; it seems that follow-on migration was not a problem for the few married couples. The small number of female refugees corresponds to the sociological composition of the German Communist party.

Until 1936, the radical-left emigrants were less welcome than the Jewish refugees; they were promptly deported on discovery, or even when they applied for a residence permit. The government returned them to the country of first asylum. However, when refugees came directly from Germany they were not repatriated to Germany, but could pick any border. The international agreement between the receiving countries based on the principle of the country of first asylum ended this passing on of refugees and the diplomatic tension this brought about. The formalised refugee regime, established in the beginning of 1936 by the social-democratic Minister of Justice Soudan, can be considered a substantial step forward for the communist emigrants. With the founding of a refugee commission, political asylum (which granted a temporary but renewable residence permit) could be requested. Despite its reservations, the communist movement accepted this policy.

That the political background of the Minister of Justice was important is reflected in the policy after the *Anschluss*. During Pholien's and Janson's terms as Minister of Justice, the ideological animosity against the German communists resurfaced. Because of the international context and the changing power struggles within the Belgian state, these *Exilanten* were once again considered potential enemies.